

Частина друга

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ

Розділ 5

Філософські проблеми буття і матерії

Сучасний етап розвитку природи і суспільства ставить перед людиною низку складних світоглядних та практичних завдань, без вирішення яких унеможлиблюється сам процес життя. Одне із завдань філософії якраз і полягає у тому, аби допомогти людині зорієнтуватися в сучасному світі, відчутти сенс реальності та власного існування. Тому і сьогодні, як і тисячі років тому, філософське усвідомлення проблем буття є надзвичайно актуальним, життєво необхідним для освіченої людини.

Визначення основних понять проблеми буття і розкриття їх змісту завжди були в центрі уваги мислителів різних епох. Адже саме вони дають можливість усвідомити, яким чином поєднуються природні знання про матерію, рух, простір, час тощо з філософськими уявленнями про природу, з картиною світу, яка створюється в межах філософії. Через поняття «буття» і «матерія» розкривається сутність всього, що нас оточує, його відображення в думках та діях людини. На цій підставі будуються форми ставлення людини до навколишнього світу.

Отже, мета цього розділу – розглянути філософські категорії «буття» і «матерія» з боку їх змістовності, методологічного та світоглядного значення.

§ 1. Філософський сенс проблеми буття

Найшановніша і найпопулярніша книга у світі – Біблія починається з п'яти «книг Моїсеевих», перша з яких називається «Буття». Цей фрагмент біблейського тексту склався за багато століть до появи філософії. Але починається філософія з того самого – з проблем буття. Такий збіг не є випадковим, він свідчить про те, що будь-який тип світогляду повинен передусім визначитися зі способом пояснення світу в цілому – його походження, структури, можливих меж тощо.

Учення про буття дістало назву «онтологія» (від грец. *ontos* – суще і *logos* – вчення). Цей термін запровадив у XVII ст. німецький філософ *Рудольф Гокленіус* (1547–1628). Онтологія є окремою галуззю філософського знання, сутність якого виявляється в аналізі відношень, зв'язків і взаємодій між такими категоріями і поняттями, як «людина», «світ», «буття», «матерія», «свідомість», «простір», «час», «рух» та ін. Усі ці категорії та їх відносини ми розглянемо в цьому і наступних розділах. Почнемо з категорії «буття».

Дієслова «бути» і «є» в минулому, теперішньому, майбутньому часі належать до найбільш вживаних слів у багатьох мовах («єсть» – у російській, «ist» – німецькій, «is» – англійській, «est» – французькій мовах). Філософія використала термін «бути», «буття» для визначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Тому слово «буття» набуває у філософії особливого змісту, зрозуміти який можна, тільки звернувшись до розгляду філософської проблеми буття.

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується найістотніших параметрів людського життя, а отже, й світогляду людини. Питання про сутність буття, способи та форми його існування вирішувалося ще філософами стародавнього світу. Так, давньогрецький філософ *Парменід* уважав, що буття існує, воно безперервне, однорідне і зовсім нерухоме. Нічого іншого, крім буття, немає. Усі ці ідеї містяться в його твердженні: «Слід говорити і думати, що суще є, бо буття є, тоді як нічого іншого немає». Платон започаткував іншу прямо протилежну традицію в тлумаченні буття. Буття – це світ ідей, що є справжніми, незмінними та існуючими вічно. Він протиставляв справжнє буття несправжньому, під яким малися на увазі доступні людським почуттям речі і явища. Іншу думку висловлював *Геракліт*, який вважав, що стабільного, стійкого буття зовсім немає, сутність буття – у вічному становленні, в єдності буття і не-

буття. Космічний вогонь Геракліта як основа світу в наочно-образній формі виражає буття як становлення.

У сучасній філософській думці також існують протилежні погляди щодо сутності буття. Так, екзистенціалізм, що набув значного поширення в 20–60-х рр. ХХ ст., об'єктом філософії визнає внутрішнє буття людини, або екзистенцію. Екзистенція – це ірраціональне у світі людини, що становить її неповторність і заперечує «предметне буття». Неотомісти вищою реальністю визнають «чисте буття», розуміючи його як божественний першопочаток, що має духовний зміст. Представники неопозитивізму вважають, що ставлення мислення до буття є псевдопроблемним, оскільки філософський аналіз не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою.

Сучасна матеріалістична філософія тлумачить буття як категорію, що охоплює все існуюче, як матеріальні, так і духовні феномени. Буття не ототожнюється і не зводиться лише до матеріальних утворень, а вбирає в себе світ людського духу, усі духовні явища, котрі за своєю сутністю є ідеальними. Разом із тим треба пам'ятати, що буття не є чимось аморфним, а завжди має певну структуру, воно структуроване.

Поняття «буття» схоже з такими поняттями, як «дійсність», «реальність», «існування», і в деяких випадках вони можуть розглядатися як синоніми. Проте з філософської точки зору *буття* є інтегральною характеристикою всього сущого, що об'єднує зазначені поняття.

Який би сенс (матеріалістичний, ідеалістичний, ірраціональний) не вкладався в категорію «буття», у пізнавальних цілях, для зручності аналізу зазвичай виділяють декілька *форм буття*, тобто своєрідних прошарків реальності, які мають специфічні особливості існування. До таких форм, як правило, відносять:

1) *буття природи*, яке деталізується і, у свою чергу, поділяється на буття недоторканої природи, тобто буття речей і процесів, які існують незалежно від людини та її діяльності, і на буття рукотворної природи, або буття речей і процесів, створених людьми. Природа в цілому безмежна у просторі, часі і вічна. Друга, або олюднена, природа залежить від першої. З одного боку, у другій природі втілений матеріал першої, тобто об'єктивна, первинна реальність, а з другого – у ній втілені праця, воля та знання людини, її душа. Друга природа – це знаряддя та умови праці, засоби зв'язку, потреби людського духу, усе те, що становить цивілізоване буття, матеріальну і духовну культуру;

2) *буття людини*, в якому для зручності аналізу слід вирізнити тілесне існування людини як частини природи і специфічне людське буття. Людина є тілом природи, і в цьому відношенні вона піддається дії її законів. Наявність тіла зумовлює смертність людини, котра втягнена в діалектику буття-небуття і, як усі тіла природи, проходить стани виникнення, становлення та смерті. Людське тіло, як і всі тіла природи, піддане дії закону збереження речовини та енергії, тобто його складові переходять в інші стани першої природи. Для існування людського тіла необхідне його повсякденне відтворення (харчування, захист від холоду, інших небезпек). Матеріалізм надає цим фактам першочергового значення, вважаючи, що матерія первинна, а дух, свідомість – вторинні. Аби мислити, необхідно забезпечити життя людського тіла. Звідси – необхідність збереження життя, самозбереження людини і виживання людства, а це, у свою чергу, викликає потребу в харчуванні, одязі, житлі, чистому навколишньому доквіллі;

3) *буття духовного*, що існує як індивідуалізоване духовне та об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне. Буття індивідуалізованого духовного – це внутрішній світ людини. Він охоплює свідоме і поза-свідоме. Дух – поняття, тотожне індивідуальному, свідомості, а у вузькому розумінні – це мислення. Свідомість – це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати буття світу, перетворювати його на образи і поняття. Вона існує як невидимий процес вражень, почувань, переживань, думок, а також ідей, переконань, цінностей, настанов, стереотипів. Специфіка індивідуальної свідомості – в її смертності, але деякі частини перетворюються на позаіндивідуальну духовну форму, а також стають надбанням інших людей. У вчинках людей об'єктивуються фрагменти їхньої свідомості, за ними судять про думки, мотиви, мету, ідеї людей. Специфіка буття поза індивідуальним духовним полягає у тому, що його елементи зберігаються, удосконалюються та вільно пересуваються в соціальному просторі і часі;

4) *буття соціального*, яке поділяється на буття окремої людини в суспільстві і буття суспільства в цілому. Кожна людина безперервно вступає в контакт з іншими людьми, є членом різних соціальних груп: сім'ї, виробничої спільноти (колективу), нації. Таким чином, вона існує в тісному зв'язку з іншими індивідами. Уся діяльність людей здійснюється в межах, притаманних даному соціуму суспільних відносин: моральних, правових, економічних та ін. Сутність і особливості соці-

ального буття докладно розглядаються в розділі «Філософське розуміння суспільства» цього підручника.

Ще раз підкреслимо, що такий поділ буття на форми є суто умовним. У реальності ці форми є невіддільними одна від одної.

Отже, *категорія буття* – це гранично загальна абстракція, яка об'єднує за ознакою існування найрізноманітніші явища, предмети і процеси природи, людські колективи та окремих людей, соціальні інститути, рівні, форми та стани людської свідомості. І хоча ці речі і процеси стосуються різних сфер буття, усі вони об'єднані певною спільною основою. Але чи можна говорити про єдність безмежно різноманітного світу? Відповідаючи «так» на це запитання, ми доходимо висновку про єдність – основу всього суцього.

■ § 2. Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії

Категорія «субстанція». Спроби вирішити питання про єдність всього суцього історично привели до виникнення поняття «субстанція» (лат. *substantia* – сутність). Під субстанцією зазвичай розуміли якусь загальну первинну основу всіх речей, яка є їх останньою сутністю. Якщо різні предмети і явища можуть виникати і зникати, то субстанція нестворювана і незнищенна, вона тільки змінює форму свого буття, переходить з одного стану в інший. Вона – причина самої себе та основа всіх змін, найбільш фундаментальний і найбільш стійкий прошарок реальності.

Визначальною рисою субстанції є те, що вона є «буттям у собі», тобто є самостійною і незалежною у своєму існуванні. Буття субстанції не вкорінене в іншій реальності, навпаки, вона сама є носієм різноманітних властивостей і атрибутів. Засновник новоєвропейської раціоналістичної філософії Рене Декарт визначав субстанцію як дещо, що існує саме по собі і для свого існування не вимагає нічого іншого.

Поняття субстанції у філософії Нового часу досить повно розвинув Бенедікт Спіноза, який зазначав, що субстанція – це річ, яка існує і пізнається сама через себе, крім того, субстанція є тотожною природі. Конкретизуючи це поняття, він визначав субстанцію як причину самої себе (*causa sui*).

У XVII ст. сформувалося гносеологічне розуміння субстанції, початок якому був покладений Джоном Локком і продовжений Джорджем Берклі, Давідом Юмом, Дені Дідро. Зазначені мислителі збагатили розуміння субстанції новим змістом, що в результаті мало два важливих світоглядних наслідки. По-перше, утвердилася традиція пояснення світу з нього самого, без залучення надсвітового начала (надсвітового духу), який нібито колись надав першопоштовх до створення світу. По-друге, відбулися усвідомлення відносності людського знання, становлення наукового розуміння матерії як абстрактної філософської категорії, формування наукової картини світу.

Сучасна наука при дослідженні явищ світу здебільшого користується моністичним розумінням субстанції, уявляє матерію як об'єктивну реальність в аспекті єдності всіх форм її руху, усіх відмінностей і протилежностей, які виникають, виявляються та зникають у русі. Так, у 80–90-х рр. XX ст. у фізичних теоріях для визначення якостей субстанції вживається поняття «фізичний вакуум», зміни якого визначають відомі види фізичної реальності.

Філософи намагалися вирішити питання щодо кількості субстанцій. Виникли вчення, які дістали назву дуалізму та монізму. Дуалізм (від лат. *dualis* – двоїстий) – це принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу та матерії, ідеального та матеріального. Учення, що пояснюють світ через одну субстанцію, називаються моністичними. У системі монізму можлива побудова ідеалістичної чи матеріалістичної картини світу, і це залежить від того, що вважається першоосною – дух чи матерія.

Формування поняття матерії. Що ж таке матерія? Етимологія слова «матерія» походить від латинського *materia* – речовина. Проте зміст поняття «матерія» в історії філософії неодноразово змінювався, розвивався відповідно до розвитку природознавства і власне самої філософії. Вирізняють такі *етапи формування уявлення про матерію*.

Перший етап охоплює епоху античної філософії. В основі античних поглядів лежить уявлення про матерію як про початковий матеріал, з якого складаються тіла і предмети. Так, помічаючи, що вода необхідна рослинам, тваринам та людям, давньогрецький філософ *Фалес* проголосив основою всіх речей воду. *Геракліт* бачив основу у вогні, який утворює Сонце, зірки, інші тіла та визначає одвічну зміну світу. Пізніше *Демокріт* висунув ідею про те, що всі речі складаються з най-

простіших, неподільних часток – атомів. Отже, з погляду античних філософів, матерія – це те, з чого складаються всі речі. Звичайно, це були лише здогадування давніх мудреців, і їх матеріалізм мав наївний характер, оскільки теоретичні висновки були результатом споглядального ставлення до дійсності, наслідком відсутності експериментального вивчення природи.

Другий етап розвитку уявлень про матерію характерний для філософії Нового часу (XVII–XIX ст.). Поняття матерії тоді ототожнювалося з фізичним поняттям «речовини» як суми певних незмінних властивостей. Наприклад, англійські матеріалісти *Ф. Бекон* та *Т. Гоббс* до них відносили протяжність, непроникність, вагу, фігуру та ін. Іноді поняття матерії взагалі ототожнювалося з однією, так би мовити, «першовастивістю», наприклад з протяжністю або масою (*Р. Декарт, І. Ньютон*). Таке визначення не суперечило науковій картині світу до кінця XIX ст. Сама форма матеріалізму на цій основі дістала назву метафізичного, або механістичного, бо базувалася не тільки на теоретичних даних фізики, а й була світоглядною і методологічною основою наукових пошуків.

Метафізичний світогляд було підірвано великими відкриттями, які з'явилися на межі XIX–XX ст. Відкриття радіоактивності відкинуло позицію про непроникність атома; відкриття електрона зняло тезу про його неподільність; відкриттям рентгенівського випромінювання було доведено можливість перетворення речовини на поле; було встановлено змінність маси тіл залежно від швидкості. Усе це настільки розходилося зі звичними уявленнями про властивості фізичних тіл, що деякі природознавці розгубилися. Вони стали тлумачити, наприклад, радіоактивний розпад атомів як «зникнення» матерії, перетворення матерії на енергію. Насправді ж матерія не зникла, а розвіялися старі уявлення про неї. Це була спроба приписати матерії в цілому якості, що притаманні лише окремим її видам.

Третій етап розвитку уявлень про матерію характерний для філософії XX ст. На перше місце в розумінні матерії виходить не природознавчий, а філософський аспект. Це погляд на матерію як на сутність – субстанцію, що лежить в основі внутрішньої єдності всього розмаїття явищ і предметів. Тут матерія розглядається як об'єктивна реальність.

Сучасне поняття «матерія» має конкретний зміст і охоплює вужчий клас об'єктів порівняно з категорією «буття». Її поширеним визначенням є таке. *Матерія – це філософська категорія для позначення*

об'єктивної реальності, що надана людині в її відчуттях, яку вона може і намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини.

З цього випливає, що:

1) матерії в чистому вигляді, у формі якоїсь праматерії не існує. Вона охоплює всю нескінченну різноманітність різних об'єктів і систем природи, які мають невичерпну різноманітність властивостей;

2) у категорії «матерія» безліч утворень об'єктивної реальності зведено до однієї спільної властивості – існувати незалежно від людських відчуттів і від відображення в людській свідомості;

3) філософське тлумачення матерії охоплює не тільки об'єкти, які пізнані сучасною наукою, а й ті, що мають бути відкриті в майбутньому. І хоча потенційні об'єкти, можливо, матимуть принципово нові властивості, проте вони будуть матеріальними, оскільки існуватимуть реально, поза людськими відчуттями;

4) усі матеріальні процеси і явища пізнаються людиною або відбиваються в її свідомості на основі чуттєвого сприйняття. При цьому йдеться не тільки про ті речі та явища, які можуть бути сприйняті безпосередньо відчуттями, а й про ті, для сприйняття яких використовуються найскладніші сучасні прилади, що підсилюють міць людських органів сприйняття.

Матерія як об'єктивна реальність має безліч властивостей, притаманних її різноманітним видам і станам. До таких властивостей належать: об'єктивність, активність, рух (саморух), просторово-часова форма існування, проникність, нескінченність, відображення, невичерпність, пізнаваність, структурність (розчленованість на якісно різні рівні організації), абсолютність. Про рух (активність) матерії та її просторово-часову форму існування йтиметься в третьому параграфі розділу. Інші властивості розглядатимуться в наступних розділах. Зараз же звернемо увагу на таку суттєву ознаку матерії, як структурність.

Структурність матерії. Структурність в організації матерії полягає в тому, що вона завжди і всюди певним чином організована у поширені матеріальні системи, тобто такі цілісні утворення, зв'язок між елементами в яких є більш стійким і тривалим, ніж зв'язок між кожним з елементів довколишнього середовища. Відрізняють такі основні типи матеріальних систем і відповідні їм структурні рівні організації матерії: нежива матерія, жива матерія та суспільство. Кожен із цих рівнів, у свою чергу, характеризується низкою рівнів організації.

Система неживої матерії може бути представлена на таких рівнях:

а) *мікросвіт* (мікроелементарний рівень), для якого характерна взаємодія полів та елементарних частинок. Це світ надзвичайно малих об'єктів (від 10^{-14} до 10^{-8} см). Час існування цих частинок вимірюється мільярдними долями секунди, а швидкість їх руху наближається до швидкості руху світла;

б) *макросвіт*. Це світ об'єктів від 10^{-8} см до 10^{24} см. Цим діапазоном охоплюються атоми, молекули, макротіла, планети та зірки, планетарні системи, міжзіркове середовище, галактика. «Угору» від макросвіту, нескінченно далеко, за межами доступності людини, простирається мегасвіт. Основні об'єкти вивчення цієї галузі природи – метagalaktiki.

Система живої матерії відома поки що тільки на Землі. Її виникнення, як вважають послідовники матеріалізму, – результат природного і закономірного саморозвитку матерії. До рівня живої матерії належать усі живі істоти, що мають здатність до самоорганізації, розвитку, складних форм відбиття, саморегулювання та розмноження. У живій матерії можна виокремити доклітинний рівень (кислоти ДНК і РНК та білки), клітинні і багатоклітинні організми – рослини, тварини. Особливі рівні утворюють понадорганізмові структури, популяції, пов'язані між собою в потомстві. Взаємодія біологічних видів, популяцій та доквілля становить біогеоценоз, а взаємодія біогеоценозів утворює глобальну систему життя – біосферу. У системі біосфери відбувається взаємодія літосфери, гідросфери та атмосфери. Через атмосферу йде обмін між Землею і космосом. Дотримання рівноваги між усіма цими складовими – умова збереження життя на землі.

На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид матеріальної системи – соціально організована матерія, або суспільство. Це вища форма розвитку життя, сукупність мислячих індивідуумів та угруповань різного рівня, що свідомо перетворюють дійсність. У свою чергу, суспільство містить багато типів взаємоперехресчених систем: людина, соціальні утворення (сім'я, різні колективи, партії, нації, держави), матеріальна культура, створена людиною, що включає знаряддя праці та техніку.

Розглядаючи структурність матерії, слід також зазначити, що її стан можна характеризувати і з точки зору перервності та безперервності.

Матерія перервна, оскільки існує у вигляді множини окремих структурних систем. Водночас вона безперервна, бо простір між матеріальними структурними системами не є абсолютною порожнечою, а містить матеріальні поля: гравітаційні, електромагнітні, ядерні та ін. У зв'язку з цим розрізняють два види матерії: речовину і поле. Це якісно різні види матерії, і відрізняються вони один від одного передусім масою спокою. Частинки речовини мають масу спокою, а електромагнітне і гравітаційне поля її не мають. Речовина і поле різняться також закономірностями руху.

Вивчення різних властивостей і особливостей матерії, її форм та видів дає змогу говорити про те, що у світі, крім матерії, що постійно змінюється, немає більше нічого. А якщо це так, то можна зробити висновок про матеріальну єдність світу.

Питання про єдність світу завжди привертало до себе увагу. А якщо врахувати те, що нарівні з матеріальними процесами існують ще й духовні, то воно набирає особливої гостроти. У чому ж тоді полягає їх єдність?

Відповідь на це питання дають сучасна філософія і сучасне природознавство. Вони стверджують, що єдність світу полягає в його матеріальності. І такий висновок ґрунтується на знаннях про всезагальні, універсальні властивості матерії і закони її руху. На користь матеріальної єдності світу свідчать такі важливі дані природознавства, як:

- а) закон збереження і перетворення енергії;
- б) періодичний закон Менделєєва;
- в) еволюційне вчення Дарвіна;
- г) учення про клітинну будову живих організмів;
- ґ) сучасні наукові дані із галузей фізики (квантової механіки, релятивістської фізики та ін.), біологічної науки (закони генетики, явища фотосинтезу, дані про фізіологію людини тощо), космічної науки та ін. Матеріальна єдність світу розкривається і цілісним підходом до розгляду організму людини, а також засобами взаємозв'язку природи і суспільства, їх розвитку в цілому.

Такими є сучасні погляди на проблему матерії, її конкретні типи і види, матеріальну єдність світу. Але для наукового світорозуміння велике значення має і правильне вирішення питання про такі атрибутивні властивості матерії, як рух, простір та час.

§ 3. Спосіб та форми існування матерії

Невід'ємною частиною вчення про матерію є уявлення про рух. Його вивчає багато наук. Завдання кожної з них полягає у тому, аби з'ясувати закономірності конкретних форм руху. Але рух вивчає і філософія. У зв'язку з цим виникає запитання: які завдання стоять перед філософією у висвітленні проблеми руху? Завдань таких декілька.

1. Узагальнюючи все, що дають окремі науки, філософія прагне з'ясувати природу руху.

Питання про природу руху завжди цікавило мислителів різного часу. Наприклад, відомий вислів Геракліта «Усе тече, усе змінюється» був не чим іншим, як спробою подати все, що є у світі, таким, що знаходиться в русі, постійно змінюється. Але в історії філософії траплялися випадки, коли філософи не визнавали руху, такі, наприклад, як Парменід, Зенон та ін. Відома легенда про те, що один із учнів Зенона, бажаючи спростувати свого вчителя, починав ходити перед ним і цим нібито засвідчував: «Дивись, учителю, я рухаюся; рух можливий!». Подібне спростування не могло переконати Зенона. Річ у тім, що він вважав, що ми сприймаємо рух нашими почуттями. А почуття нас завжди вводять в оману.

У період розвитку такої науки, як механіка, переважна більшість філософів схилилася до думки, що рух – це просте переміщення у просторі. Завдяки розвитку природознавства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стало можливим сформулювати нові уявлення про рух, розкрити його складний характер, визначити саме поняття руху. Особливо велике значення для розкриття руху мали відкриття закону збереження і перетворення енергії, створення еволюційної теорії, а також теорії клітинної будови організму.

З огляду на філософське осмислення даних природознавства було зроблено висновок про те, що рух – це будь-яка зміна явища чи предмета; він охоплює всі процеси, які відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення тіл і закінчуючи мисленням.

2. Філософія ставить завдання розкрити джерело руху. Це дуже стара проблема. Відповіді на неї часто були далекі від істини. Так, метафізики вбачали джерело руху в механічних взаємодіях зовнішнього порядку. Сучасний матеріалізм твердить, що джерелом усіх конкретних форм руху є внутрішні суперечності, притаманні всім об'єктам, а також зовнішня взаємодія між ними. Рух матерії, отже, не зумовлений

чимось надприродним, а є саморухом. Саморух – це наслідок суперечностей між усталеністю і змінюваністю, складним і простим, старим і новим, прогресивним і регресивним. Так, механічному рухові притаманна суперечність між змінним станом тіла у просторі і часі та зв'язком цих станів. У розвитку живих організмів усталеність виявляється в збереженні спадкових ознак, а змінюваність – у пристосуванні організму до нових умов середовища.

Саморух притаманний усім рівням будови матерії – від механічного, фізичного та хімічного до біологічного і соціального рівнів. На хімічному, біологічному та більш високих рівнях спонтанність саморуху виявляється перш за все у відкритих і цілісних системах, в яких відбувається не просто саморух, а саморозвиток, тобто саморух, який супроводжується переходом до більш високого ступеня організації.

3. Філософія розкриває співвідношення матерії і руху, руху і спокою. Філософський матеріалізм стверджує, що рух і матерія нерозривні. Ми ніколи не спостерігали матеріальну систему, яка б не знаходилась хоча б у якомусь русі, а була б у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б із довколишніми речами та явищами і не могла б визначити жодних своїх властивостей, тобто вона має бути абсолютно непоміченою. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що рух – невід'ємна, атрибутивна характеристика матерії, її всезагальна і необхідна властивість. Матерія не існує інакше, ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. Він, так само як і матерія, не виникає і не зникає безслідно, а лише перетворюється з однієї форми на іншу. Ще Декарт у XVIII ст. висловив думку про те, що кількість руху у світі постійна, оскільки рух не виникає із нічого і ні на що не перетворюється. А Ф. Енгельс розвинув цю думку далі: рух постійний не тільки у своїй кількості, а й у своїй якості. Пізніше природознавство підтвердило висловлені твердження науковими даними, наприклад відкриттям закону збереження і перетворення енергії.

Але чи не означає це, що філософський матеріалізм заперечує спокій? Ні, не означає! Він визнає існування спокою, але вважає його відносним. Спокій має місце відносно тих чи інших матеріальних об'єктів, а не всієї матерії. До того ж стан спокою для будь-якого тіла є тимчасовим, швидкоплинним; він є лише одним із моментів існування об'єкта. Рух же не відокремлений від усього існування тіла в цілому. Крім того, рівновага, спокій стосуються лише окремого виду, а не всіх видів руху, притаманних об'єкту. Будь-яке тіло перебуває у спокої

лише в якомусь певному відношенні, а в інших відношеннях воно змінюється. Наприклад, тіло, яке лежить на поверхні Землі, перебуває у спокої тільки відносно земної поверхні; у самому ж тілі на цей час відбуваються різноманітні фізичні, хімічні та інші перетворення.

4. Філософія розглядає проблему про якісну своєрідність та діалектичну єдність різних форм руху матерії. Рух узагалі – це абстракція, яка насправді не існує; реально існують конкретні форми руху, які перебувають у певній супідрядності, а тому їх можна класифікувати. В основу класифікації руху покладено тезу про те, що якісно різним видам матерії відповідають свої особливі форми руху. Виходячи з цієї тези, вирізняють такі *форми руху матерії*:

механічна – просторове переміщення різних тіл: рух найдрібніших часток, рух великих тіл, включаючи космічні об'єкти;

фізична – охоплює електромагнетизм, гравітацію, теплоту, світло, звук, зміну агрегатного стану речовини;

хімічна – включає різні хімічні реакції, процеси хімічного синтезу в неорганічній та органічній природі;

біологічна – різноманітні біологічні процеси в живих організмах;

соціальна – охоплює різні суспільні зміни, а також процеси мислення.

Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, але всі вони пов'язані між собою. Більш складна форма руху виникає на основі попередніх, простіших, є їх синтезом, але не зводиться до них як до простої суми. Так, біологічна форма руху виникає на основі більш простих фізико-хімічних форм руху, включає їх як свою умову і є якісно новою формою руху порівняно з попередніми. Подібно до цього і соціальна форма руху – виникнення і розвиток людського суспільства – включає біологічну і всі попередні форми руху як свою умову, але вони не зводяться до її суми, а є якісно новою формою руху.

Правильне розуміння взаємовідношень між формами руху має велике значення для наукового пізнання складних об'єктів і процесів, що характеризується взаємодією різних форм руху матерії.

На сучасному етапі розвитку науки наведена класифікація форм руху потребує доповнення та уточнення. Розвиток хімії, фізики, біології, поява комплексних наук не дозволяють говорити про одне розуміння багатоманітності форм руху матерії. Через це виникають нові класифікації, наприклад називають інформаційно-кібернетичний, астрономічний, внутрішньогалактичний, міжгалактичний рух тощо.

Такими є основні завдання філософії у висвітленні проблеми руху матерії.

Простір і час як форми існування матерії. Ще однією невід'ємною частиною вчення про матерію є вчення про простір і час. Що ж таке простір і час? В якому співвідношенні перебувають вони з матерією?

В історії філософії можна виокремити два підходи до вирішення цих питань. Перший називають *субстанціальною концепцією*: простір і час розуміють як особливі субстанції, що існують поряд із матеріальною і незалежно від неї (Декарт, Епікур, Ньютон). Наприклад, Ньютон уважав, що є абсолютний простір, незалежний від небесних тіл, тобто порожнеча або пустота. Разом з абсолютним простором існує абсолютний час. Таке розуміння простору і часу спостерігається в XVII ст. і домінує до XIX ст.

Другу концепцію називають *реляційною*. Її прихильники (Аристотель, Лейбніц, Гегель) вважали, що простір і час – не особливі субстанційні сутності, а форми існування матеріальних об'єктів. Реляційна концепція у філософському плані була сприйнята і розвинена діалектичним матеріалізмом, а у природничо-науковому плані – релятивістською фізикою, і в наш час вона найбільш повно відповідає рівню розвитку природознавства.

Згідно з реляційною концепцією простір і час постають загальними принципами організації будь-якого об'єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожне матеріалізоване тіло має об'ємні характеристики: і довжину, і ширину, і висоту. Воно співіснує також з іншими тілами, що його оточують, займає своє місце в певній, більш глобальній, системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються в понятті «простір». Отже, *простір – це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію елементів в усіх матеріальних системах.*

Разом із тим у реальності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни; крім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту матерії у філософії вироблено поняття часу. *Час – це форма буття матерії, яка виявляє тривалість існування, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем.* Отже, час відображає процесуальність буття.

Простір і час мають як загальні, так і відмінні властивості. До загальних властивостей належать: об'єктивність (їх незалежність від

свідомості людини); усезагальність (немає і не може бути жодного явища, яке існує чи існувало б поза простором і часом); вічність, нескінченність та відносність (їх залежність від швидкості). Проте при всій своїй спільності простір та час мають і відмінні властивості. Наприклад, простір характеризується тримірністю, час є одновимірним; простір обернений, а час виявляється як незворотний; простір різнозначний у всіх напрямках, а час односпрямований, тобто спрямований від минулого до майбутнього.

Час і простір невід'ємні від матерії і один від одного. Це чудово ілюструється на прикладі теорії відносності в сучасній фізиці. Просторово-часові характеристики матеріальних об'єктів мають чотири виміри: три з них – просторові і один – часовий. У математичних абстракціях існує і багатомірний простір. Проте Всесвіт складається з великої кількості світів, і в них можуть бути якісно відмінні форми руху матерії, простору та часу. Разом із тим у цих світах можуть бути відсутні умови для існування відомих нам форм руху матерії і пов'язаних із ним просторово-часових ознак. Простір і час як об'єктивні форми існування матерії, як і матерія, не можуть бути створені чи знищені. Тому і говоримо, що рухома матерія є вічною у просторі і часі. А світ, в якому ми живемо, є не що інше, як матерія, що рухається, є вічною в просторі і часі.

Отже, фундаментальними категоріями філософського знання є простір і час. У пошуках розв'язання проблеми розуміння їх сутності філософія йде в ногу з природознавством, тому розділити природничо-наукове і філософське розуміння або виділити «суто філософське» тлумачення не уявляється можливим. Вивчення простору і часу – завдання досить складне, хоча і має давню історію. Сьогодні можна сказати, що деякі види простору більш-менш зрозумілі людині, а час усе ще не має однозначного тлумачення. Між тим дослідження в цій царині замикається на об'єднання простору і часу в єдине ціле, унаслідок чого у філософії з'явилася категорія «просторово-часовий континуум».

Вирішальний внесок у формування цієї категорії зробив Альберт Ейнштейн. Створивши теорію відносності, він довів відносні характеристики простору і часу, змінив інтерпретацію властивостей простору і часу. Було встановлено залежність просторово-часових відносин від руху і маси тіла, спростовано уявлення про рівномірність «перебігу» часу і «плоский» характер простору. З тих пір ці два поняття

об'єднуються в одне – простір-час. Це нове поняття простору-часу передбачає і нове ставлення до простору Евкліда і часу Ньютона, тобто наголошує на чотиривимірності матеріального світу.

Філософське розуміння буття і матерії безпосередньо пов'язане з формуванням наукової картини світу – особливої форми систематизації знань, якісного узагальнення та світоглядного синтезування різних наукових теорій стосовно буття і матерії. Це світоглядна система уявлень про властивості і закономірності дійсності (реально існуючого світу), побудована в результаті узагальнення та синтезування наукових понять онтології. Будучи цілісною системою уявлень про загальні властивості і закономірності об'єктивного світу, наукова картина світу існує як складна структура, що включає як складові частини загальнонаукову картину світу та картини світу окремих наук (фізичну, біологічну, геологічну і под.), які, у свою чергу, включають відповідні численні способи розуміння і тлумачення будь-яких предметів, явищ та процесів об'єктивного світу.

В історії людства було створено досить велику кількість найрізноманітніших картин світу, кожна з яких вирізнялася своїм баченням світу і його специфічним поясненням.

У сучасній науці поєднуються різноманітні картини світу: наукова, релігійна, філософська та ін. Сучасність ставить перед людиною завдання формування єдиної загальноприйнятої картини світу, яка на сучасному етапі розвитку цивілізації набуває статусу інформаційної картини світу. Інформаційна картина світу характеризується тим, що процес формування і встановлення головної цінності, основного продукту і ресурсу – інформації – змінює світогляд людини та її інформаційну культуру.

Висновки до розділу 5

1. У найширшому розумінні буття є найбільш загальним поняттям про все те, що існує, тобто про все, що є. Воно охоплює все існуюче в нескінченному багатстві його конкретних виявів і є онтологічним поняттям. Буття в цьому розумінні має свою реальну структуру. У найширшому вияві воно підрозділяється на об'єктивну реальність, що відображається категорією «матерія», і суб'єктивну реальність, що відображається категорією «свідомість».

2. В історії філософії і природознавства розвивалися два аспекти, дві точки зору на розуміння матерії: філософський та природничо-науковий. Природничо-науковий аспект включає знання про фізичну, структурну будову матерії. Філософський аспект – це погляд на матерію як сутність – субстанцію, яка лежить в основі внутрішньої єдності всієї різноманітності явищ та предметів.

3. В основі сучасного розуміння руху лежать три основних положення. Згідно з першим із них рух є невід’ємною, необхідною та суттєвою властивістю, способом існування матерії. Відповідно до другого положення рух визначається як будь-яка зміна, «зміна взагалі». У третьому положенні підкреслюється, що рух являє собою суперечність, а її джерелом, внутрішнім імпульсом є взаємодія протилежностей.

4. Простір і час – філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об’єктивної реальності, то час – це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення.

Контрольні запитання

1. Що таке онтологія?
2. Коли і чому у філософії з’явилася проблема буття?
3. Які філософські концепції буття вам відомі?
4. У чому полягає життєвий та філософський сенс проблеми буття?
5. Як розглядалася проблема буття у філософії XX–XIX ст.?
6. Які форми має людське буття?
7. Що таке субстанція?
8. Чи можна вважати, що матерія – це те, з чого складаються всі речі?
9. Розкрийте філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
10. Чому прогресивні, революційні, наукові відкриття можуть призвести до кризи в науці?
11. Чому рух – це невід’ємна властивість матерії?
12. Чи можна вважати за рух наші думки?
13. Що таке простір?
14. Які загальні та відмінні властивості простору і часу вам відомі?